

Summary

Once again about the land with the name

V. Delegan

A new book "Land with the Name: Native steadies" by S.M.Senko is reviewed. Materials published in various periodicals and collected studies before, but under one cover they turn interesting and topical in revealing various aspects of Native being.

The reviewer notes that alongside with profound analysis of the theme, the book is not divided of same erroneous statements, and suggests his own interpretations and specifications of same of them.

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ВІД ДЕМОКРАТІЇ ДО ДИКТАТУРИ У 1945-1948 рр.

Вовканіч І.І.

Проблеми розвитку країн Східної Європи у перші післявоєнні роки знаходяться у центрі уваги сучасної російської історичної науки. Впродовж 90-х років у Російській Федерації з історії східноєвропейських держав періоду 1945-1948 рр. опубліковано низку серйозних наукових досліджень узагальнюючого та країнознавчого характеру і видано збірники нових документальних матеріалів з російських архівів. Предметом історичного аналізу вчених РФ найчастіше є питання відносин СРСР з країнами регіону після 1945 р., проблеми їх внутрішньополітичного розвитку, фактори "радянзації" цих держав і встановлення в них тоталітарних режимів у кінці 40-х років. Особливу увагу в цьому ракурсі російські історики звертають на події 1945-1948 рр. у Чехословаччині та Польщі, порівняно менше - в Болгарії, Румунії, Югославії та Угорщині.

Російська історіографія, крім скуппульозного вивчення перебігу соціально-політичних процесів на базі нових підходів та нещодавно відкритих вченим для доступу архівних матеріалів, намагається також розв'язати дилему про можливість чи нереальність альтернативного - некомуністичного шляху розвитку деяких східноєвропейських країн, щонайперш ЧСР у повоєнний період, домінацію внутрішніх або зовнішніх чинників у перемозі комуністичної диктатури в розвинутих демократіях Центральної та Східної Європи. Хоча відповідь на дані питання не може бути та, насправді, і не є однозначною, такий поліваріантний підхід свідчить, що історична наука в РФ вже певним чином позбулася догм марксового історичного фаталізму і в методології дослідження схиляється до відкритості історії.

Концептуально переважна більшість опублікованих робіт російських істориків про Чехословаччину та інші країни Центрально-Східної Європи перших післявоєнних років націлена на формування міцної історичної бази взаємин сучасної Росії з постсоціалістичними державами. Подібний прагматизм має не тільки позитив, але і певний негатив, привносячи

елементи політичної кон'юнктури у висвітлення минулого. У даному контексті варто вважати не завжди виваженою оцінку вченими РФ "особливого" характеру радянсько-чехословацьких відносин у 1945-1948 рр. та ролі СРСР у захопленні КПЧ влади в ЧСР у лютому 1948 р.

Формується хибний стереотип, що радянська сторона не грала такої вже й визначальної ролі у сповзанні післявоєнної чехословацької демократії до диктатури, при цьому російські державні органи дотепер залишають закритими архівні фонди, які стосуються даної проблеми, наприклад, щодо місії В.Зоріна в Прагу у лютому 1948 р. - у переддень комуністичної революції. Сумнівно, щоб заступник наркома В.М.Молотова нагально летів 19 лютого 1948 р. до чехословацької столиці просто заради контролю виконання графіка поставок зерна з СРСР, як офіційно декларувалося, і залишався там до повної перемоги КПЧ. Є також ряд інших "білих плям" у історії радянсько-чехословацьких стосунків 1945-1948 рр.

Провідну роль у вивченні східноєвропейської історії другої половини 40-х років ХХ ст. в теперішній Росії грає Інститут слов'янознавства і балканістики Російської Академії наук (м.Москва). Відділ сучасної історії і соціально-політичних проблем ІСІБ РАН протягом першої половини 90-х років з-поміж п'яти профільних науково-дослідних проблем спеціально вивчав питання розвитку влади і суспільства на етапі становлення у східноєвропейських країнах системи радянського типу. У другій половині 90-х років реалізується дослідницький проект "Сталінізм у Східній Європі. 1944-1953 рр." [1].

Найсерйознішим доробком групи вчених, яка працює по вказаному проекту під керівництвом Г.П. Мурашко - відомого спеціаліста з повоєнної історії Чехословаччини, є 2-томний збірник "Східна Європа в документах російських архівів. 1944-1953 рр.", перший том якого - документи періоду 1944-1948 рр. опублікований у 1997 р. (том другий - період 1948-

1953 р.
лікація
історії
нії, Бол
раніше
ті, що :
хіві зо
сів 194
першо

Дан
ти не п
рел з іс
джерел
докуме
рjami, в
на проф
тима н:
кордонс
вропейс
альні м
торськи
брати :
масиву
ропейсь
засвідчу
ців до
Чехослс

Відн
докуме
тома "С
вів" за
заїдеолс
р. про
Вперше
си бесід
ших рад
листа-ін
ВКП(б),
зустрічі
ками то:
комуніс
пільно-г
на точк
ситуації
чехосло
теріали,
партійне
мування
ни, до
дипломе
кількост
Тому
на тлі "і
цьких к
критика
Комуніс

1953 рр. у 1998 р. переданий до друку) [2]. Дана публікація містить понад 300 документів з повоєнної історії Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії та Албанії, більшість з яких раніше не були доступними для вчених, наприклад, ті, що зберігаються в Архіві Президента РФ чи Архіві зовнішньої політики РФ. Безпосередньо процесів 1944-1948 рр. у ЧСР стосуються 44 документи із першого тома збірника.

Дану документальну публікацію потрібно вважати не просто збірником нових документальних джерел з історії країн Східної Європи 1944-1948 рр. чи джерелознавчим дослідженням. По-перше, кожен з документів супроводжується детальними коментарями, що відображають погляд російських вчених на проблему. По-друге, цей збірник документів матиме на формування підходів істориків у РФ і за кордоном до вивчення повоєнного розвитку східноєвропейських держав не менший вплив, ніж спеціальні монографічні дослідження. Зрозуміло, що авторський колектив змушений був селективно відібрати лише найважливіші документи з великого масиву архівних матеріалів по цій групі східноєвропейських країн. Сама методика підбору, однак, засвідчує специфічність підходу російських науковців до висвітлення повоєнної історії, наприклад, Чехословаччини.

Відносно невелика підбірка новоопублікованих документів по історії ЧСР 1944-1948 рр. з першого тома "Східна Європа в документах російських архівів" за важливістю не поступається ортодоксально-заідеологізованому документальному виданню 1988 р. про радянсько-чехословацькі відносини [3]. Вперше у новому збірнику публікуються повні записи бесід та переписка І. Сталіна, В. Молотова та інших радянських лідерів з державними діячами ЧСР, листа-інформації К. Готтвальда, Р. Сланського у ЦК ВКП(б), звіти радянських дипломатів у ЧСР про зустрічі і розмови з чеськими і словацькими політиками тощо. Але більшість документів - тенденційна комуністична чи деформована радянська оцінка суспільно-політичних процесів у ЧСР та далеко не повна точка зору сталінського керівництва СРСР на ситуацію в Чехословаччині та на стан радянсько-чехословацьких відносин. Довідково-аналітичні матеріали, які готувалися радянським державним і партійним апаратом, та серйозно впливали на формування позиції лідерів СРСР щодо Чехословаччини, документи таємної радянсько-чехословацької дипломатії представлені у збірнику в обмеженій кількості.

Тому, наприклад, певним диссонансом звучить на тлі "братських" взаємин радянських і чехословацьких комуністів перших повоєнних років нищівна критика з довідки ЦК ВКП(б) "Про деякі помилки Комуністичної партії Чехословаччини", підготовле-

на для М. А. Суслова вже після "переможного Лютого" - 5 квітня 1948 р. [4]. Виявляється, що в 1945-1948 рр., на думку апарату ЦК ВКП(б), КПЧ не досягла чогось серйозного в політичній боротьбі, тому що "антимарксистські" вважала можливим мирний перехід ЧСР до соціалізму, була в "полоні парламентських ілюзій", ігнорувала принципи "більшовизму" в організаційній роботі, теорію і практику "сталінської національної політики" тощо. Радянським "товаришам" недостатньо було захоплення КПЧ влади в країні, вони рекомендували більш рішуче "добивати класового ворога". Можемо тільки гадати, скільки ще документів такого екстремістського характеру випродукував партапарат, так як у збірник включені переважно коректної нейтральні, дипломатичні тексти.

Те, що в книзі "Східна Європа в документах російських архівів" охоплено широке коло східноєвропейських держав, найімовірніше, завадило авторам рівномірно за хронологією викласти джерельну базу, зокрема з історії ЧСР. Маємо підставити твердити, що підбір документів здійснено фрагментарно і у часовому, і у змістовому вимірі. У цьому переконає порівняльний аналіз, не менш цікавого ніж російський, збірника нових матеріалів з архівів Чеської Республіки "ЧСР і СРСР. 1945-1948. Документи міжурядових переговорів" (Брно, 1997) [5].

Опубліковані російські джерела, зокрема, нічого не говорять про економічні проблеми взаємин між СРСР і ЧСР, які широко висвітлені у чеському виданні - починаючи від укладеної 31 березня 1945 р. радянсько-чехословацької угоди про військові трофеї та її своєвольне трактування радянською стороною - аж до утримання СРСР під власним контролем до середини 1946 р. сейфів чехословацьких банків, і закінчуючи комплексом радянсько-чехословацьких економічних угод 1947 р. Навряд чи в доступних для вчених архівах РФ буде знайдено і ще один вельми цікавий документ, опублікований у чеському збірнику - таємну Угоду між урядами ЧСР і СРСР про розширення видобутку руд і концентратів із вмістом радія та інших радіоактивних елементів у Чехословаччині та їх поставку в СРСР і Протоколу до неї від 23 листопада 1945 р. [6] У російському виданні тільки раз і побіжно згадуються проблеми видобутку уранової руди на заході Чехії для СРСР [7]. Але публікація в ЧР повного тексту документів про постачання Чехословаччиною з 1945 р. урану для радянського атомного проекту та поява спеціальних робіт чеських істориків з даного питання, дозволяє по-новому переглянути деякі стереотипи про післявоєнні взаємини СРСР і ЧСР [8].

Через роль ядерного фактору зрозумілим стає "особливий" статус ЧСР у зовнішній політиці СРСР у Східній Європі та вимушено стримане ставлення радянського керівництва до бенешівської демократії

та й "опортунізму" КПЧ у перші післявоєнні роки. Заради реалізації стратегічного завдання - ліквідації монополії США на ядерну зброю СРСР готовий був тимчасово поступитися принципами і робити видимість "рівноправності" у відносинах з ЧСР. А щоб дістатися до чехословацьких уранових шахт - радянське керівництво вже у листопаді 1945 р. вивело війська з ЧСР, добившись одночасного виводу з країни американських військових частин, які займали лінію Карлові Вари-Пльзень, де і знаходилися найбільші поклади урану. Для утаємничення уранової угоди та створення з радянською участю спеціального підприємства в м. Яхімов, СРСР примусив чехословацьку сторону відмовитися від парламентської ратифікації підписаних документів, мотивуючи тим, що це - міжурядові домовленості. Двохстороннє співробітництво по видобутку уранової руди в Чехословаччині тривало до 1989 р.

Факт радянсько-чехословацького ядерного співробітництва (з 1945 р.) не може бути невідомим для провідних російських спеціалістів з історії Чехії та Словаччини. Інтерес до його дослідження проявляють історики Московського державного університету. Але в історичних публікаціях у РФ повоєнне ядерне співробітництво СРСР і ЧСР не висвітлене. Та в цьому й полягає особливість сучасної історіографії РФ - свідоме уникнення дискусій навколо "делікатних" проблем, які показали б у непривабливому ракурсі повоєнну політику СРСР в ЧСР і у Східній Європі в цілому. Стосовно радянсько-чехословацького уранового проекту є "невеликий" неприємний нюанс - уранову руду для СРСР в шахтах Яхімова видобували з приходом до влади КГТЧ чехословацькі політичні в'язні, більшість з яких там і загинула. Спецтабір був організований за радянським "взірцем".

Правда, протягом другої половини 90-х років у російській історіографії з'являються і пасажи щодо повоєнного розвитку Чехословаччини, які скоріше схожі на детективні сюжети. До 50-річчя лютневого (1948 р.) путчу в ЧСР Г.П. Мурашко опублікувала статтю про позицію радянського керівництва у кризові дні. Посилаючись, правда із застереженнями, на спогади сталінського горлоріза П. Судоплатова, вчена пише про спецвдрядження генерала НКВС з "командою" в 400 чол. до Праги у січні 1948 р. за наказом В. Молотова - для забезпечення плинного "переходу влади" від Е. Бенеша до К. Готтвальда [9]. У випадку відмови президента ЧСР "гідно покинути пост", П. Судоплатов повинен був заявити Е. Бенешу, що СРСР знайде спосіб як розповсюдити чутки "про обставини його втечі з країни і надану йому фінансову допомогу для цього, таємну угоду про співробітництво чеської та радянської розвідок, підписану в 1935 р. в Москві, таємний договір про передачу нам Карпатської України і про участь самого Бенеша в

підготовці політичного перевороту 1938 р. і замаху на прем'єр-міністра Югославії..." [10]. Російська дослідниця зауважує, що серйозний чеський історик Я. Валента в 1997 р. проаналізував у президентській канцелярії список осіб, з якими зустрічався Е. Бенеш у січні 1948 р., і не знайшов підтвердження про зустріч президента з судоплатовським підлеглим Зубовим. Але Г.П. Мурашко твердить, що такі досвідчені представники НКВС "могли знайти свої канали для організації таємної зустрічі з Бенешом" [11].

У цитованих пасажах, на нашу думку, абсолютно не важливо чи зустрічався Е. Бенеш у січні 1948 р. з високопоставленими беріївцями - будь-який керівник східноєвропейської держави того часу не ризикнув би відмовити у бесіді генералу НКВС. Але під сумнів свідомо чи несвідомо береться лояльність чехословацького президента власній державі на основі більш ніж сумнівних свідчень горезвісного сталінського "кілера" П. Судоплатова, у спогадах якого, виданих доречі у Москві лише у 1996 р., змішано для дискредитації Е. Бенеша все - аж до "таємної" угоди про передачу СРСР Закарпаття.

Доречі, шантажувати президента ЧСР у січні 1948 р., наприклад, якоюсь таємною угодою стосовно Карпатської України був повний абсурд. Прагнення Е. Бенеша забезпечити для Чехословаччини спільний кордон з СРСР за рахунок передачі "Підкарпатської Русі" Україні були загальновідомі ще з 1939 р. і президент ЧСР висловлював їх не тільки в переписці з Й. Сталіном, але й публічно не приховував і декларував. А тим більше, на 1948 р. Закарпаття вже понад 2 роки офіційно входило до складу України на основі радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р.

Своєрідно Г.П. Мурашко висвітлює і місію В. Зоріна до Праги в лютому 1948 р. Спочатку дослідниця скаржиться: "Для російських істориків корпус документів, пов'язаних із визначенням завдань і дій Зоріна в Празі, до цього часу залишається "таємницею за сімома печатями" [12]. Та далі скромно повідомляє, що володіє певним, правда, досить обмеженим колом матеріалів, що засвідчують які аргументи застосовувала радянська сторона для потрібного їй розвитку політичної кризи в ЧСР. І... на трьох сторінках детально цитує повідомлення В. Зоріна з Праги, інструкції В. Молотова з Москви від 19-22 лютого 1948 р., посилаючись на Архів зовнішньої політики РФ, тобто, на той самий утаємничений "корпус документів" [13].

Цікавий у цьому зв'язку інший факт - коли відомий російський історик І.І. Орлик спробував нещодавно проаналізувати проблему з іншого боку - депеші чехословацького посольства з Москви у Прагу за кризовий період лютого 1948 р., то в теперішньому Архіві МЗС ЧР він знайшов тільки телеграми до 7 лютого 1948 р. і після 10 березня 1948 р. Згідно з

порядком отримав ЧСР у бути р ськог ваччи: МЗС т ви, ко ти як ' Заг ги, як і Праги світлен якщо б у го керів Чи не я чехосл Що, до сійськи:

Поза Чехосл лютнев дипломат розібрат ні резул 1948 р. - вороту в ка вже т там у Г. матеріал посол в р. в Пари вся за зг В. Зорін м комуніст

Та в зокрема ходу у С. дних екс постійно ної ролі яку дав н США в Г що амер у держде розділів, доказів р лютого 1948 р. В. Зорі можна не запевняє мало дост В. Зоріна, поставок будь-які с вий лінії [

р.і замаху Російська кий історик зидентській ся Е.Бенеш ня про зу- деглим Зу- такі досвід- своєї канали м" [11].

абсолютно чні 1948 р.з який керів- су не ризик- ВС. Але під і лояльність ржаві на ос- звісного ста- гадаха якого, р., змішано до "таємної"

ЧСР у січні одою стосов- бсурд. Праг- словаччини юк передачі гальновідомі ловав їх не і публічно не е, на 1948 р. о входило до сько-чехосло-

ює і місію ючатку дослі- ориків корпус і завдань і дій залишається Та далі скро- правда, досить свідчують які орона для по- і в ЧСР. І...на повідомлення гова з Москви нись на Архів і самий утаєм-

кт - коли відо- пробував нещо- оного боку - де- Москви у Прагу о в телерішньо- и телеграми до 1948 р. Згідно з

порядковими номерами, зникло понад 60 телеграм, отриманих в період лютневої кризи з посольства ЧСР у Москві [14]. Пояснення цьому факту може бути різним - аж до банального: працівники московського посольства після лютневого путчу в Чехословаччині для самоврятування (або їх празькі колеги в МЗС ЧСР) знищили критичні повідомлення з Москви, котрі новий комуністичний режим міг трактувати як "нелояльні" до СРСР.

Загалом, вважаємо, не вартою такої великої уваги, як їй надають російські вчені, місію В.Зоріна до Праги в лютому 1948 р. Хіба щось зміниться у висвітленні перебігу кризових подій в ЧСР того часу, якщо будуть знайдені детальні інструкції радянського керівництва заступнику наркома про дії в Празі? Чи не ясно якими вони були? Координувати виступ чехословацьких комуністів за наказами з Москви. Що, до речі, підтверджують і нові документи з російських архівів, які цитує Г.П.Мурашко.

Позаяк сучасна російська історіографія повоєнної Чехословаччини концентрує надзвичайну увагу на лютневих подіях 1948 р. та ролі СРСР і радянської дипломатії в них, спробуємо все-таки детальніше розібратися в проблемі. Для історії важливі фактичні результати діяльності В.Зоріна в Празі у лютому 1948 р. - сприяння успішному комуністичному перевороту в ЧСР. А мета місії радянського представника вже тоді була добре відомою західним дипломатам у Празі. Згідно з нещодавно опублікованими матеріалами з архіву МЗС Франції, французький посол в ЧСР М. Діжон повідомляв 27 лютого 1948 р. в Париж, що державний переворот у країні готувався за згодою СРСР давно - ще з грудня 1947 р., а В.Зорін мав одне завдання - оголосити момент, коли комуністам потрібно перейти в наступ [15].

Та в якості контраргументу російські історики, зокрема відомий дослідник повоєнної політики Заходу у Східній Європі І.І.Орлик (Інститут міжнародних економічних і політичних досліджень РАН), постійно наводять документальну оцінку нейтральної ролі В.Зоріна в лютневих 1948 р. подіях в ЧСР, яку дав ніхто інший, як особисто тогочасний посол США в Празі Л.Штейнгардт [16]. Дійсно, фактом є, що американський посол 30 квітня 1948 р. направив у держдепартамент США аналітичну записку із 16 розділів, у якій твердив, що: по-перше, нема прямих доказів радянського втручання у чехословацькі події лютого 1948 р.; по-друге, навіть дії радянського посла В.Зоріна, який прилетів у Прагу 19 лютого, не можна назвати прямим втручанням (Л.Штейнгардт закликає держдепартамент, що посольство США мало достовірну інформацію про празькі переговори В.Зоріна, які ніби-то справді стосувалися питання поставок зерна з СРСР у ЧСР); по-третє, відсутні будь-які свідчення про тиск СРСР на ЧСР по урядовій лінії [17].

Однозначність висновків Л.Штейнгардта про не- причастність СРСР і особисто В.Зоріна до комуністичного перевороту в Чехословаччині у лютому 1948 р. спочатку абсолютно обеззброює дослідника. Але якщо детальніше проаналізувати аналітичну довідку американського посла та причини і обставини її написання, то відкриваються цікаві нюанси.

Документ був написаний Л.Штейнгардтом після лютневих подій 1948 р. і захоплення комуністами влади - перед закінченням його перебування у ранзі посла США в ЧСР (влітку він покинув країну і з осені 1948 р. призначений послом в Канаді). Американський посол у записці держдепартаменту намагався осмислити причини поразки чехословацької демократії і сягає у своєму аналізі аж до "білогорського періоду", аргументуючи перемогу комуністів 1948 р., зокрема, і історичними факторами та психологічними рисами чеської нації. На найвищому державному рівні США перемога комуністів у ЧСР була розцінена як катастрофічна поразка демократії у Східній Європі. Це питання було винесено навіть на обговорення в ООН.

Л.Штейнгардту у аналітичній записці необхідно було певним чином виправдатися за особисту вину у провалі американської дипломатії в повоєнній Чехословаччині. Послу США неприпустимо було прогледіти підвищену активність СРСР 1947-початку 1948 рр. по демонтажу конституційно-демократичної системи в ЧСР, а раптовий приїзд В.Зоріна до Праги, який у 1945-1947 рр. працював послом СРСР у ЧСР, не міг не насторожити американську сторону. Повірити у "зернові" інтереси В.Зоріна було важко (якщо, правда, така байка не була свідомо підсунута американському посольству в Празі для дезінформації). Л.Штейнгардт особисто не ініціював подання 20 лютого 1948 р. 12 міністрами від чехословацьких правопоміркованих партій заяв про відставку і спробу викликати урядову кризу в ЧСР. Надалі він розцінював такий хід чехословацьких демократів як нещасний, котрого і чекали комуністи для захоплення влади.

Єдиним поясненням неправильної лінії, помилок чи бездіяльності американського посольства у Празі у критичні лютневі дні, як виправдання перед держдепартаментом США, могла бути особиста неінформованість посла про політичну ситуацію в країні, тим більше, що він понад два місяці був відсутній у ЧСР - знаходився у відпустці в США до 19 лютого 1948 р. Пом'якшуючою обставиною було б і обґрунтування комуністичного перевороту переважно чехословацькими внутрішньополітичними чинниками і хибами демократичної опозиції, а не впливом СРСР, діями та інструкціями В.Зоріна. Тому в аналітичній записці Л.Штейнгардт, найімовірніше, і зафіксував відсутність доказів про пряме радянське втручання у політичну боротьбу в ЧСР у лютому 1948 р. та сві-

домо вказав тільки офіційний аспект місії В.Зоріна в Прагу. Цікаво, що в офіційно виданих у 1974 р. історичним відділом держдепартаменту США документах американської зовнішньої політики нема ні одного повідомлення Л.Штейнгардта з Праги за період піку політичної кризи в ЧСР - 21-24 лютого 1948 р., хоча відомо, що він направляв у Вашингтон з 20 лютого по дві телеграми в день. Подальші документи та переписка Л.Штейнгардта засвідчують, що залишав він ЧСР пригніченим - із почуттям неможливості зміни ситуації та безсилля щодо надання допомоги чехословацьким демократам після встановлення комуністичної диктатури.

Л.Штейнгардт був призначений послом США в ЧСР і прибув у Прагу в липні 1945. Він був близьким товаришем Дж.Ф.Даллеса - майбутнього держсекретаря США, з яким раніше працював у адвокатській конторі "Кромвелл і Салліван" (м. Нью-Йорк) [18]. Дж.Ф.Даллес у 1945-1947 рр. представляв, зокрема, інтереси емігрантів воєнного періоду з ЧСР, котрі отримали громадянство США і власність яких залишилася в Чехословаччині та почасти була націоналізована після визволення. Схоже, що на перших порах перебування в Празі - майже до середини 1946 р. Л.Штейнгардт посилено піклувався про задоволення майнових претензій до уряду ЧСР клієнтів свого колишнього партнера по адвокатській конторі. Водночас посол постійно бомбардував уряд США та американські засоби масової інформації повідомленнями для привернення більшої уваги до ЧСР задля здійснення "особливої" політики Заходу до цієї чи не найдемократичнішої у Східній Європі перших післявоєнних років держави, вважаючи, що через Прагу можна відвоювати для західної демократії поневолені СРСР країни.

У 1947 р. Франція, Великобританія та США активізували свої відносини з ЧСР. Велися переговори про укладення чехословацько-французького союзного договору. Намітилося розширення фінансово-економічної допомоги Великобританії та США Чехословаччині, яка єдина з-поміж країн зони впливу СРСР готова була включитися в "план Маршалла". На рубежі 1947-1948 рр. американська адміністрація схвалила рішення про прискорену підготовку і укладення торгівельної та культурної угод з ЧСР. Більшість цих зовнішньополітичних кроків робилося для підтримки прозахідно налаштованих чехословацьких політичних сил.

Це не могло не викликати занепокоєння у радянського керівництва. У ніч з 9 на 10 липня 1947 р. в Москві розгніваний Й.Сталін особисто примусив чехословацьку делегацію передати через Прагу на Захід офіційну відмову ЧСР від участі у "плані Маршалла". Для СРСР, який вже насадив режими радянського типу у сусідніх Польщі та Угорщині, настав час дій і в ЧСР. У листопаді 1947 р. було ви-

крито "антидержавну змову" у Словаччині і комуністи примусили Демократичну партію віддати їм більшість міністерських портфельів у Корпусі уповноважених СНР (словацькому уряді) [19]. Після вдалої генеральної репетиції у Братиславі на черзі був комуністичний переворот загальнодержавного масштабу.

Але в Чехословаччині постійна з 1945 р. загроза захоплення комуністами влади стала звичною і видавалася малореальною для практичного здійснення. Л.Штейнгардт підготував для держдепартаменту наприкінці 1947 р. черговий аналіз політичної ситуації в ЧСР, у якому зазначив, що шанси на комуністичний заколот не ростуть, але і не зменшуються, і поїхав у відпустку в США. До Праги він планував повернутися 15 січня 1948 р. і навіть замовив квиток на пароплав до Європи на 9 січня. Та у кінці грудня 1947 р. Л.Штейнгардт потрапив до лікарні, де 3 січня 1948 р. йому зробили операцію, і лише 18-19 лютого він планував повернутися в Чехословаччину [20]. Тому в період наростання політичної кризи в ЧСР посол США не був у Празі.

Комуністична історіографія драматично змалювала як Л.Штейнгардт ніби-то терміново перервав відпустку в США і помчався готувати виступ "реакційних сил" у ЧСР, пообіцявши чехословацьким політикам за вигнання з уряду комуністів негайне надходження кредиту в 25 млн. дол [21]. Насправді ж американський посол прибув літаком до Праги 19 лютого 1948 р. о 17.00 за середньоевропейським часом - через дві години після прильоту туди В.Зоріна і, зустрівшись з правоцентристськими опозиційними політиками ЧСР, зміг пообіцяти їм тільки моральну і дипломатичну підтримку з боку США у боротьбі проти загрози комуністичної диктатури. А в той же час, - як пише Г.П.Мурашко, - радянський емісар В.Зорін у Празі вже вів активні переговори з чехословацьким міністром закордонних справ Я.Масариком, котрому вказав, що СРСР негативно ставиться до спроб некомуністичних партій розколоти уряд ЧСР, а в розмові з прем'єром закликав К.Готтвальда твердо протистояти правим політичним силам, не йти їм на поступки і не хитатися [22].

Російська дослідниця прагне довести, що це і було головною причиною приїзду В.Зоріна до Праги. Радянське керівництво сумнівалося у здатності комуністичних лідерів Чехословаччини захопити владу, вважаючи їх схильними до компромісів з коаліційними буржуазними партнерами. Тому В.Зорін мав підштовхнути верхівку КПЧ до рішучих дій. Він і справді 20 лютого 1948 р. на зустрічі з К.Готтвальдом та генсеком КПЧ Р.Сланським, відразу ж після заяви 12 міністрів-демократів про відставку, вимагав від комуністів діяти і не зважувати на можливість порушення деяких "формальних" положень конституції та законів ЧСР, чого, як допо-

відав радянський емісар в Москву, "чехи жажливо бояться" [23].

Далі Г.П.Мурашко намагається детально викласти свою основну ідею - К.Готтвальд та інші керівники КПЧ самі наполягали на втручанні СРСР у боротьбу за владу в країні у лютому 1948 р.і, вичікували, сподіваючись захопити її чи не "радянськими руками". За повідомленнями В.Зоріна, К.Готтвальд пропонував СРСР провести залякуючу демонстрацію військової сили - почати концентрацію радянських частин біля кордонів ЧСР в Австрії та Німеччині, для тиску на президента Е.Бенеша і праві партії. В.Зорін просив Москву спонукати К.Готтвальда до більш рішучих самостійних дій вказівками по "партійній лінії", а через радіо та пресу СРСР (бажано газету "Правда") дати оцінку подій в ЧСР, підтримати "наших друзів" і викрити правих.

За логікою викладу матеріалу російською дослідницею, ясно, що радянське керівництво "відмовилося" застосувати силове залякування та інші методи грубого тиску на ЧСР. У статті наводиться відповідь В.Молотова на інформацію В.Зоріна від 20 лютого 1948 р.: "Правда" 22 лютого виступить з оцінкою подій в Чехословаччині. Пропозиції про переміщення радянських військ в Німеччині та Австрії, а також про направлення вказівок Готтвальду по партійній лінії визнані недоцільними" [24]. В.Молотов, буцімто, заборонив В.Зоріну зустрічатися з президентом ЧСР Е.Бенешом до отримання додаткових вказівок з Москви.

Опубліковані Г.П.Мурашко нові архівні документи ну просто ідеально вкладаються в схему не причастності СРСР до провокування владного перевороту в ЧСР у лютому 1948 р., а тільки засвідчують ніби-то принагідне втягнення радянської сторони чехословацькими комуністами у внутрішньополітичну боротьбу в ЧСР за владу. Наразі не безпідставно виникає запитання - чому ж В.Зорін терміново прилетів до Праги точнісінько за день до вибуху урядової кризи в ЧСР? Звідки Москва знала, що міністр-представники чехословацьких некоммуністичних партій саме 20 лютого 1948 р.демонстративно підуть у відставку? Чому радянський емісар ще за добу до урядової кризи вимагав твердості і рішучості від лідерів КПЧ? На якій підставі у кризові дні К.Готтвальд нахабно лякав президента ЧСР Е.Бенеша радянськими військами? А з іншого боку - чому той же К.Готтвальд до останнього моменту в період кризи та й у перші дні приходу комуністів до влади постійно твердив про прагнення КПЧ вивести країну з кризового стану парламентським, конституційним шляхом?

Весь запал нової концепції чехословацького лютогового перевороту, за визнанням самої дослідниці з РФ, спрямований проти усталеної в сучасній чеській історичній науці точки зору, що саме В.Зорін привіз

Готтвальду наказ Сталіна використати урядову кризу в ЧСР для остаточного вирішення питання про владу на користь комуністів і рекомендацію, у випадку необхідності, звертатися до Москви за військового підтримкою [25].

Певною мірою Г.П.Мурашко, виправдовуючи радянську дипломатію і особисто В.Зоріна за дії в період лютогової (1948 р.) кризи в ЧСР, суперечить принципово правильним власним твердженням з цієї ж публікації про те, що чехословацька криза була: "прямим результатом реалізації КПЧ нового курсу Москви на форсоване просування компартій до встановлення владної монополії в державах Східної Європи. Цей курс став політичною реальністю з середини 1947 р.і відобразив відмову радянського керівництва від концепції "національних шляхів до соціалізму" [26].

Г.П.Мурашко ще в 1993 р., разом з Волокітіною Т.В. та Носковою А.Ф., у порівняльно-історичному дослідженні про народну демократію 1944-1948 рр. проаналізувала альтернативні концепції суспільного розвитку у повоєнній Східній Європі і сформулювала ідею щодо схильності керівництва СРСР і міжнародного комуністичного руху у 1944-1946 рр.визнати можливість мирного переходу східноєвропейських країн до нової суспільної системи - без встановлення "диктатури пролетаріату і радянського ладу". З початку 1947 р., однак, радянські державні і партійні лідери відмовилися від підтримки націонал-специфічного соціалізму, а після усунення в 1947 р. комуністів у Франції та Італії із складу коаліційних урядів та загострення відносин між СРСР і Заходом, взагалі заборонили у Східній Європі соціалістичні експерименти за "формулою Бенеша"(мирна еволюція від буржуазної до народної демократії, а потім - до соціалізму). Єдино "правильною" стала радянська модель, а методом її реалізації - революція і комуністична диктатура [27].

Досить цікаво, що коріння сучасних теоретичних викладок Г.П.Мурашко щодо зародження (1944-1946 рр.) та усунення (1947-1948 рр.)альтернативних концепцій суспільного розвитку у повоєнній Східній Європі і аналогічних двох відмінних періодів у підході керівництва СРСР до методів будівництва соціалізму в державах регіону, лежить в основному у критиці цієї ж дослідницею у 80-ті роки "праворевізіоністських"ідей чеських істориків Я.Опата та К.Каплана, висловлених ними ще у 60-ті роки(обидва вчені після чисток "нормалізації" були у 70-ті роки вигнані в еміграцію,а зараз - одні з найвідоміших чеських вчених: Я.Опат - директор Масариківського інституту, К.Каплан - співробітник Інституту сучасної історії). У монографічному дослідженні 1986 р.про політичну боротьбу в ЧСР у 1944-1948 рр., Г.П.Мурашко критикувала твердження Я.Опата про те, що тільки загострення міжнарод-

них відносин у 1947 р. перервало процес тісного співробітництва політичних сил в ЧСР і привело до лютневої кризи 1948 р., а К.Каплану дісталось як за аналогічні "примиренські" думки, так і за висновок, що соціально-економічні і політичні перетворення, які здійснювалися в країні, вже восени 1945 р. склали базу для так званої нової моделі соціалізму в Чехословаччині [28]. Зараз Г.П.Мурашко розвила ці, раніше критиковані нею ідеї і, використовуючи також пропаговану з кінця 80-х років російським істориком П.В.Волобуєвим теорію історичного вибору, висунула концепцію про повоєнні суспільні альтернативи і національні моделі соціалізму та про 1947 р., як переломний, у політиці СРСР щодо країн Східної Європи. Правда, парадоксом є, що Г.П.Мурашко дотепер полемізує з цими ж чеськими опонентами, насамперед з К.Капланом, але вже про комуністичний путч лютого 1948 р. і місію В.Зоріна в ЧСР.

Висвітлення сучасною російською історіографією ролі СРСР у насадженні комуністичної диктатури в Чехословаччині потребує глибокого аналізу. Справа в тому, що різні оцінки та підходи до даного питання дещо у ширшому - східноєвропейському контексті, тобто проблема впливу "радянського фактора" на внутрішні процеси у країнах Східної Європи зараз розділили істориків РФ на дві групи [29].

Перша вважає вирішальною роль СРСР (зовнішнього фактора) у насадженні радянської моделі соціалізму в державах регіону в перші післявоєнні роки і тому скептично ставиться до теоретизувань щодо можливості альтернативних варіантів еволюції східноєвропейських демократій у другій половині 40-х років (Ю.С.Новопашін, Л.Я.Гібіанський, О.С. Анікеєв).

Друга група російських істориків твердить, що у перші роки після Другої світової війни кожна східноєвропейська країна, у кожний конкретний момент мала специфічний баланс внутрішнього і зовнішнього факторів. Її представники, наприклад, ті ж Г.П.Мурашко, Т.В.Волокітіна і А.Ф.Носкова, переконані у можливості поліваріантного чи альтернативного розвитку держав Східної Європи у 1944-1947 рр. та наявності в той час реальних альтернатив перспективі встановлення монопольної влади комуністів.

Відповідно до концептуальної спрямованості і варто згрупувати до двох блоків новітні російські публікації по післявоєнній історії східноєвропейських держав. Перший включає колективні дослідження з проблем політики СРСР у 1944-1949 рр. у Східній Європі та періоду "холодної війни" [30]. Другий - згадана робота про народні демократії 1944-1948 рр., дослідження ширшого часового лагу про "східноєвропейський соціалізм" і тоталітаризм [31].

Сучасна диференціація російських істориків за двома принципово відмінними підходами до вивчення суспільно-політичного розвитку східноєвропейських держав у 1945-1948 рр. є проявом методологічного плюралізму в історичній науці РФ. Дискусії між представниками двох течій, безумовно, будуть продовжуватися, тому що проблема еволюції демократій Східної Європи до диктатури у перші післявоєнні роки, як справедливо вказує Ю.С.Новопашін, тільки нещодавно стала одним з дослідницьких пріоритетів російської історичної науки [32].

Та в силу традиційного консерватизму російських, особливо московських історичних шкіл, старшому поколінню істориків РФ непросто відійти від десятками попередніх років обґрунтованих схем. Наприклад, течія "альтернативників", тобто друга з вищевказаних груп вчених РФ тільки наближається до методології відкритості суспільства та історії. Тому за глибиною компаративного аналізу роботи її представників суттєво поступають сучасним дослідженням істориків Заходу і країн Центрально-Східної Європи.

Конкретно по нашій темі - академічні установи Чехії в 1993 р., а Словаччини - в 1997 р. провели міжнародні конференції з проблем "радянзації" та можливих альтернатив, насамперед некомуністичних, розвитку Чехословаччини та інших східноєвропейських держав у перші роки після Другої світової війни. На конференції в чеському Інституті сучасної історії фінський вчений Х.Лармола зробив порівняльний аналіз суспільно-політичних процесів у Чехословаччині та Фінляндії перших повоєнних років [33]. Такий оригінальний підхід дозволяє розглянути проблему історії Чехословаччини у 1945-1948 рр. у новому ракурсі - не як фатальну приреченість чехословацького повоєнного суспільства на комуністичну диктатуру, підтверджуючи, що Фінляндія, яка у ці роки знаходилась також у сфері жорсткого впливу СРСР (як і Австрія), змогла піти альтернативним - некомуністичним шляхом.

Сучасна російська історична наука поки що не спромоглася на аналогічний методологічно новий підхід до історії післявоєнної Східної Європи. Проаналізовані нами вище публікації істориків РФ, особливо за 1997-1998 рр., засвідчують, що і "модерністські" налаштовані представники дослідницької течії в російській історичній науці, котра визнає можливість альтернативного розвитку Чехословаччини у 1945-1947 рр., свідомо чи несвідомо використовують нові методологічні підходи для часткової реабілітації повоєнної політики СРСР по "радянзації" ЧСР та інших країн Східної Європи і насадженню у відроджених після війни демократіях тоталітарних комуністичних режимів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волокитина Т.В., Марьина В.В., Новопапин Ю.С. Восточноевропейская история - от начала второй мировой войны до современности // Институт славяноведения и балканистики. 50 лет.-М.:Индрик.-1996.-С.149.
2. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг.- Т. 1.1944-1948 гг.-М.Новосибирск: Сибирский хронограф.- 1997.- 985 С.
3. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений.-Т. 5.Май 1945 г.-февраль 1948 г.- М.:Наука.-1988.-488 С.
4. Восточна Европа в документах российских архивов.- Т.1.- СС.831-858.
5. ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání - Brno: Doplněk.-1997.-540 S.
6. Ibid.- SS. 157-159.
7. Восточна Европа в документах российских архивов.-ТЛ.-С.363.
8. Див.: Kaplan K., Pacl V. Tajný prostor Jáchimov.- České Budejovice:ANT.-1993; Zeman Z. The Secret 1945 Soviet-Czechoslovak Agreement on Uranium // Transition.-1996.-3 May.-SS. 30-32,64.
9. Мурашко Г.П. Февральский кризис 1948 г.в Чехословакии и советское руководство. По новым материалам российских архивов // Новая и новейшая история.-1998.- №3- СС. 56-57.
10. Цит. по: Там же.
11. Там же.- С57.
12. Там же.
13. Там же.-СС.58-60.
14. Орлик И.И. Запад и Прага в феврале 1948 г. // Новая и новейшая история.-1998.-№2.- С.5.
15. Lacaze Y. Ceskoslovensko-sovetske vzťahy v letech 1945-1948 ve světle francouzských archivu // Mezhiarodny vzťahy.- 1997.- №3.- S.94.
16. Орлик И.И. Указ.раб.-С.9-10; Див.також: Орлик И.И. Империалистические державы и Восточная Европа: 1945-1965.- М.:Наука.-1968; Орлик И.И. Политика западных держав в отношении восточноевропейских социалистических стран.- М.:Наука.-1979.
17. Steingardt L.to Secretary of State // Foreign Relations of the United States.-1948.-Vol.4.-Eastern Europe.The Soviet Union.-Washington:GPO.-1974.-pp.750-753.
18. Див.: Потехин А.В. Дипломатия США в Восточной Европе: 1945-1950.-К.:Наукова думка.- СС.59-60;62-63.
19. Див.: Barnovsky M. Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch - Bratislava: ARCHA.-1993.-SS.208-226.
20. Потехин А.В. Указ.раб.-СС. 66-67; 69.
21. Див.: Янин А.А. Решающее сражение. Февральская победа трудящихся Чехословакии в 1948 г.- М.: Мысль.- 1978.-С.101; Снитил З., Цезар Я. Чехословацкая революция 1944-1948 гг. Пер. с чеш.- М.: Наука.- 1986.- С.259.
22. Мурашко Г.П. Февральский кризис 1948 г.- С.58.
23. Там же.
24. Там же.-С.59-60.
25. Див.: Kaplan K. Nekrvava revoluce.- Pr.:Panorama.-1992.-.SS.158-159; Kaplan K. Pet kapitol o unoro.- Pr.:USD AV CR.-1997.- S.353.
26. Мурашко Г.П. Февральский кризис 1948 Г.-С.51.
27. Див.: Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе: 1944-1948 гг.-М.:Наука.-1993.-342 С.; Мурашко Г.П. Февральский кризис 1948 Г.-СС.51-53.
28. Мурашко Г.П. Политическая борьба в Чехословакии в 1944-1948 гг. и национализация средств производства.- М.: Наука.- 1986.- СС. 8-9.
29. Див.: Волокитина Т.В., Марьина В.В., Новопапин Ю.С. История Восточной Европы - от начала второй мировой войны до современности // Новая и новейшая история.- 1996.- №6- С.19.
30. У истоков "социалистического содружества". СССР и восточноевропейские страны в 1944-1949 гг.- Отв. ред. Гибианский Л.Я.- М.:Наука.-1995; Советская внешняя политика в годы "холодной войны" (1945-1985). Новое прочтение.- М.:Наука.-1995.
31. Волокитина Т.В.,Мурашко Г.П.,Носкова А.Ф. Указ.работа; "Восточноевропейский социализм": Становление режима, попытки его модификации, причины краха.-Отв.ред.Марьина В.В.- М.:Наука.-1992; Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы.-Отв.ред.Марьина В.В.-М.:Наука.-1995.
32. Новопапин Ю.С. Академическое обществоведение под перекрестным огнем // Славяноведение.- 1997.-№3.- С.34-35.
33. Lammola H. Ceskoslovensko a Finsko v povalecne sovetske sfere vlivu // Soudobe dejiny.- Roc. 1.-1993-1994.- с.1-6.- SS.484-492.

SUMMARY

Modern Russian historiography about the evolution of Czecho-Slovakia from democracy to dictatorship in 1945-1948.

I.Vovkanych

In a attitudes of Russian historians in 90-s to the study of the evolution of Czecho-Slovakia and other countries of Eastern Europe from democracy to communist dictatorship in 1945-1948-s. The first considers the external factor - the role of the USSR to be dominating in the fact that communists took the power. The other considers the cause of the establishment of communist dictatorship in Eastern - European countries to be combination of inner and external factors. Part of modern Russian historians try to rehabilitate the policy of USSR of "communization" of East Europe after Second World War.

ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ РУХУ НЕПРИЄДНАННЯ В ПОСТХОЛОДНУ ДОБУ

Матювка М.

Початок 90-х років ХХ століття ознаменований закінченням "холодної війни" і зломом біполярних міжнародних відносин. Наступила ера постхолодної доби в якій своє місце визначають і країни що розвиваються, більшість з яких члени Руху неприєднання.

У період після холодної війни позаблокові держави в основному акцентували увагу на вирішення політичних, економічних, науково-технічних і культурних проблем відповідно до нових історичних умов. Цьому в значній мірі сприяли рішення Десятої конференції голів держав і урядів країни - членів Руху неприєднання (м. Джакарта, 1-6 вересня 1992 р.) [1]. У підсумковому документі конференції "Послання з Джакарти" підкреслюється, що "... міжнародне співтовариство відстоює плюралізм і реалізм, як єдино вірний і позитивний чинник відносин між державами, який прийшов на зміну конфронтації" [2]. Дана теза - свідчення того, що в оцінці характеру міжнародних відносин відбулись суттєві еволюційні зміни.

Позаблокові держави оцінили зміни в міжнародних відносинах як позитивні і такі, що сприятимуть підвищенню активності Руху неприєднання на регіональному і субрегіональному рівнях.

У такому ж напрямку активність Руху неприєднання була оцінена на Двадцятій конференції голів держав і урядів позаблокових держав (м. Дюрбан, 29 серпня - 3 вересня 1998 р.) У "Дюрбанській декларації", як підсумковому документі конференції, закріплені місце і роль неприєднання у міжнародних відносинах, як "... передової сили нового тисячоліття, яке знаменує собою еру відродження націй, еру Півдня, еру виправданих подій" [3]. Без сумніву, названа Декларація містить в собі програму входу країн що розвиваються у ХХІ століття.

Дюрбанська конференція закінчила надзвичайно важливий етап в історії Руху неприєднання. На початок роботи самміту в Джакарті він опинився на

межі зникнення з світової сцени як феномен двохполюсного світу. У 1991 році його ряди покинула Аргентина, піддали сумніву доцільність участі в ньому деякі інші латиноамериканські та африканські держави.

Незважаючи на це, Рух неприєднання вижив і зумів у постхолодну добу довести, що хоч він і виник в умовах "холодної війни", але не є продуктом конфронтації.

У результаті змін що сталися в міжнародних відносинах провідні країни Руху неприєднання приєдналися до міжнародних і регіональних організацій (ООН, ОАЕ, ЛАД, ОАД - М.М.) у плані розбудови багатопольярного світу. Так, Індія, Йорданія, Єгипет, Колумбія та деякі інші держави усвідомили, що головним завданням Руху неприєднання в постхолодну добу є не допустити зародження однополярної гегемонії. Саме тому, ще на Одинадцятій конференції голів держав і урядів (м.Картахена, 18-20 жовтня 1995 р.) у підсумковому документі "Заклик з Колумбії" було зроблено заяву про твердий намір брати участь у створенні нового світопорядку в якості самостійної сили [4]. До речі, свій внесок у підвищення авторитету Руху неприєднання внесла і Україна, делегації якої приймали участь в роботі саммітів у м.Картахена в якості гостей, а в м.Дюрбан в якості спостерігача. "Рух неприєднання об'єднує переважно країни Азії, Африки і Латинської Америки, де наша дипломатична присутність нереалізована, а тому такі форуми залишаються практично єдиною нагодою діалогу, підкреслив А.Орел, заступник міністра закордонних справ України, який очолював українську делегацію на Двадцятій конференції неприєднаних держав. У Дюрбані представники України провели переговори з делегаціями 33 країн [5]. У якості офіційного документа форуму було оприлюднено послання Президента України Л.Д.Кучми, а міністрам 25 позаблокових держав вручено листи міністра закордонних справ України